

TÜRKMEN TÜRKÇESİ İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE “hem” SÖZCÜĞÜNÜN İŞLEV BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Erkan SALAN*

ÖZET

Türkçenin en eski yazılı kaynaklarından bugüne *kuvvetlendirme* ve *bağlama* işlevi için çeşitli sözcükler değişik şekillerde kullanılmıştır. Bu sözcüklerin bir kısmı her iki işleve sahipken bir kısmı bu işlevlerden sadece biriyle kullanım alanı bulmuştur. Bu makalede, *kuvvetlendirme* ve *bağlama* temelinde birbirinden farklı işlevleri yerine getiren *hem* sözcüğünün Türkmen Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde sahip olduğu işlevler karşılaştırmalı olarak ele alınacak ve elde edilen bulgular sonuç olarak ifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: *hem*, Türkmen Türkçesi, Türkiye Türkçesi, işlev ve kullanım.

FUNCTIONAL COMPARISON OF THE WORD ‘hem’ IN TURKOMAN TURKISH AND TURKEY TURKISH

ABSTRACT

From the very beginning of Turkish literature many words functioning as *reinforcement* and *conjunction* have been used in various ways. Some of these words had both functions while some others had only one role. In this article, functioning primarily both as *reinforcement* and *conjunction*, various other functions of the word ‘hem’ in Turkoman Turkish and Turkey Turkish will be studied comparatively and the findings that obtained will be expressed as a result.

Keywords: *hem*, Turkoman Turkish, Turkey Turkish, function and usage.

Sözcüğün cümle içerisinde çeşitli anlam özellikleri kazanmasını sağlayan ve birden fazla sözcük, sözcük grubu ya da cümleyi bir araya getiren dil birimleri Türkçenin en eski yazılı kaynaklarından itibaren kullanım alanı bulmuştur. Bu görevli dil birimleri, cümleleri meydana getiren sözcüklerin anlamlı bir birlik oluşturacak şekilde bir araya gelmesinde âdeta bir çimento vazifesi görmekte; belirli bir sistem içerisinde cümle ya da çeşitli sözcük gruplarının oluşumuna katkı sağlayan dil unsurları olarak Türkçe için vazgeçilmez bir özellik taşımaktadır. Türkçe, görev elemanı olarak ifade edilen bu sözcükler bakımından çok zengin bir dildir. Bu zenginliğin ifadesine katkı sağlamak amacıyla çalışmamızda, *hem* sözcüğünün Türkiye Türkçesinde ve Türkmen Türkçesindeki işlevlerini karşılaştırmalı olarak ele alacağız. Asıl konuya geçmeden önce sözcüğün hangi sözcük kategorisine dâhil edildiğine ve kısaca tarihî gelişimine değinmek yerinde olacaktır.

hem sözcüğü dil araştırmacıları tarafından farklı sözcük kategorilerine dâhil edilmiştir. Bu sözcüğün bazı dilciler tarafından *edat*¹, bazıları tarafından *bağlaç*² kategorisine dâhil edildiği görülmekle birlikte *bağlam*³ başlığı altında ele alındığı da görülmektedir.

* Pamukkale Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, e-mail: erkansalan46@hotmail.com

¹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul 1998, s. 353.; Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, MEB Yay., İstanbul 1992, s. 244.; Mehmet Kara, *Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, T.C.

Bağlaç ve edat kategorisini ayırmadan *bağlaçlar ve edatlar*⁴ başlığı altında bu ve benzeri dil birimlerini inceleyen bir çalışma vardır. Ayrıca *bağlaç / bağlama edatı*⁵ şeklinde iki kabulün olabileceğini ifade eden bir çalışmanın da var olduğunu görmekteyiz.

Kâmil Tiken Eski Anadolu Türkçesinde edat, bağlaç, ünlem ve zarf-fiilleri ele aldığı çalışmada, *hem* sözcüğü için *esas itibarıyla bağlaç olmakla birlikte, zarf olarak da karşımıza çıkmaktadır*⁶ ifadesini kullanır.

Jean Deny, *hem* sözcüğünü tek kullanıldığında hem *katmaç* (zarf) hem de *edat* kategorisine dâhil etmekle birlikte *hem hem...* şeklinde kullanıldığında *bağlaç* kategorisine dâhil etmektedir⁷. *hem* sözcüğünü üç sözcük kategorisine de dâhil eden bu görüş diğer görüşlere göre farklılık arz etmektedir.

Anlaşıldığı üzere *hem* sözcüğünün hangi kategori içerisinde ele alınması gerektiği konusunda Türk dili araştırmacıları arasında belirli bir birlik yoktur. Bu sözcük *bağlama* ve *kuvvetlendirme* olmak üzere iki ana işleve sahiptir. Bu bakımdan terimlerin değerlendirmesine girmeksizin çalışmamızda bağlama özelliği için *bağlaç / bağlama edatı*; kuvvetlendirme özelliği içinse *kuvvetlendirme edatı* terimlerine yer vereceğiz.

Farsça bir ödünçleme olan *hem* sözcüğü, Göktürk ve Uygur döneminde kullanılmamakla birlikte Türkçeye ilk defa Karahanlı Türkçesi döneminde girmiştir. Bağlama ve kuvvetlendirme işleviyle Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak sahalarında ve Batı Türkçesinde geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur⁸. *hem* sözcüğü tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında da önemli ölçüde kullanım alanı bulurken Kazak⁹, Kırgız¹⁰, Karaçay-Malkar¹¹, Altay¹², Hakas¹³, Tuva¹⁴, Saha¹⁵ ve Çuvaş¹⁶ Türkçelerinde hiç kullanılmamaktadır. Türkiye Türkçesinde de kullanılan *hem* sözcüğünün asıl karakteristik özellikler taşıyan kullanımına Türkmen Türkçesinde rastlanmaktadır.

Kültür Bak. Yay., Ankara 2000, s.48.; Mıratgeldi Söyegov vd., **Türkmen Diliniñ Grammatikası –Morfologiya-**, “Ruh” Neşriyatı, Aşgabat 1999, s. 513.

² Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara 2003, s. 1095.; Tahir Nejat Gencan, **Dilbilgisi**, Ayraç Yay., Ankara 2001, s. 513.; Nurettin Koç, **Yeni Dilbilgisi**, İnkılâp Yay., İstanbul 1996, s. 249.; Kaya Bilgegil, **Türkçe Dilbilgisi**, Dergâh Yay., İstanbul 1984, s. 228.; Haydar Ediskun, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 308.; Oskar Hanser, **Türkmence Elkitabı**, Çev.: Zuhâl Kargı Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 17, İstanbul 2003, s. 92.; Charles James Tarring, **A Practical Elementary Turkish Grammar**, London 1886, s. 126.

³ Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay., Ankara 2000, s. 391.

⁴ G. L. Lewis, **Turkish Grammar**, Oxford University Press, Oxford 1975, s. 209.

⁵ Leylâ Karahan, “Vurgulama İşlevli Dil Birimleri Üzerine”, (Ed. Hayati DEVELİ), **Uluslar arası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi**, 27-28 Ağustos 2007 (UTEK 2007), İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul 2009, C. 1, s. 317.

⁶ Kâmil Tiken, **Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller**, TDK Yay., Ankara 2004, s. 73.

⁷ Jean Deny, **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)**, Çev.: Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekaleti, İstanbul 1941, s. 265.

⁸ Necmettin Hacıeminoğlu, **age.**, s. 244-245.

⁹ Ferhat Tamir, “Kazak Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 473.; Kenan Koç ve Oğuz Doğan, **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004, s. 318.

¹⁰ Hülya Kasapoğlu Çengel, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 318-321.

¹¹ Ufuk Tavkul, “Karaçay-Malkar Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **age.**, s. 923.

¹² Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **age.**, s. 1068.

¹³ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **age.**, s. 1127.

¹⁴ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **age.**, s. 1212.

¹⁵ Fatih Kirişcioğlu, **Saha (Yakut) Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1998, s. 134.

¹⁶ Feysi Ersoy, “Çuvaş Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **age.**, s. 1324.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Çeşitli kullanım özelliklerine sahip olan *hem* sözcüğünün *bağlama* ve *kuvvetlendirme* olmak üzere iki ana işlevi vardır. Bu iki ana işlev etrafında meydana gelen işlev çeşitlenmelerini maddeler hâlinde ele alalım:

1. *hem* sözcüğünün bağlaç / bağlama edatı olarak kullanımı

hem sözcüğü sözcükleri, sözcük gruplarını veya cümleleri birbirine bağlama işlevi görmektedir. Bu işlev *ve*, *hem... hem...* ve *ama* işlevinde olmak üzere üç farklı şekilde yerine getirilmektedir:

1.1. “ve” işlevinde

Türkmen Türkçesinde

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğünün “ve” işlevinde kullanıldığı pek çok örnek vardır. Türkmen Türkçesinde *hem*, *ve* bağlacının eş anlamlısı olmak üzere işlek bir bağlayıcı olarak kabul edilir¹⁷. Sözcükleri, sözcük gruplarını ya da cümleleri birbirine bağlar:

Yöne bu sadalıkda gör neçe çilşirimlilik hem garşılık, sırlılık hem yaşırınlık, tekizlik hem çarkandaklık, gönümelik hem ikuçluluk bar. “Fakat bu sadelik içinde bak ne kadar karmaşa ve çelişki, ne kadar gizlilik ve açıklık, ne kadar düzlük ve engebe, ne kadar doğruluk ve ikilik var.” (TE-7, s. 186-187)

Alkışlar hem dilegler adamı ruhlandırýar, oña ruhi lezzet beryär, onuñ inamina ruhi goşant goşýar. “Alkışlar ve dilekler, insana ruhsal lezzet verir, onun inancına ruhsal katkı sağlar.” (TE-5, s. 10)

1922-nci yılda Aman Kekilovı Aşgabatdaki çagalar öyüne yerleşdirýärler. Ol çagalar öyünde terbiyelenýär hem yaşlıkdan başlap, ercellik bilen okayar. Başlangıç hem orta okuv cayını üstünlik bilen gutaryar. Soñra Moskvada birnäçe yıl okayar. “1922 yılında Aman Kekilov’u Aşgabat’taki kimsesiz çocuklar yurduna yerleştirirler. O kimsesiz çocuklar yurdunda yetiştirilir ve gençlik döneminden başlayıp kararlılıkla öğrenim görür. İlk ve orta öğrenimini başarı ile bitirir. Sonra Moskova’da birkaç yıl okur.” (TE-5, s. 149)

Türkmen Türkçesinde bazen birbiriyle denk ve virgülle ayrılabilir nitelikte olan sözcükler arasında *ve* işlevli *hem*’in iki defa kullanıldığı görülmektedir. Bu tarz kullanımlar Türkmen Türkçesinin son dönemlerinde ortaya çıkmıştır¹⁸:

Şonda siz uzınak hem garınlak, erinlek hem burunlak, elipden şermende Annasähet Orazsähedovı görersiniz. “Siz orada uzun boylu, göbekli, iri dudaklı, büyük burunlu ve cahil Annasähet Orazsähedov’u görürsünüz.” (TDG, s. 518)

Bazı cümlelerde eşit kelime veya kelime gruplarını bağlarken *ve* ile *hem*’in birlikte kullanıldığı da görülmektedir:

Pyotr barıp, gospitaliñ edarasına giren vagtı cayıñ içinde gospitaliñ naçalnigi ve onuñ kömekçisi hem de bir vraç gız oturdu. “Pyotr gidip hastane idaresine girdiği zaman oranın içinde hastane müdürü ve yardımcısı bir de doktor kız oturuyordu.” (TDG, s. 518)

Ol çemodanını hem gayış dañı bilen daşı dañılan odelyalını ve kitap yükünü alıp, maşından on-baş ädim arasını açdı. “O çantasını ve kayış bir bağcık ile bağlanmış üstüne örttüğü örtüsünü ve kitap yükünü alıp arabadan on beş adım kadar uzaklaştı.” (TDG, s. 518)

Türkmencede aynı işlevle *ve*, *de / da* ve *bilen* “ile” bağlaçları da kullanılmaktadır:

¹⁷ Miratgeldi Söyegov vd., *age.*, s. 517.

¹⁸ Miratgeldi Söyegov vd., *age.*, s. 518.

Uzun yıllar bir-birinden ayrı yaşan Türkiye ve Türkmenistanın dili, dini,kanı bir bolan halkarı arasındaki boşluğu yok etmek biziñ için bir borçdur. “Uzun yıllar birbirinden ayrı yaşamış olan Türkiye ve Türkmenistan’ın dili, dini ve kanı bir olan halkları arasındaki boşluğu ortadan kaldırmak bizim için bir borçtur.” (M, s. 3)

Soñam geyndi-de Şirinlere gitmek için köçe çıkdı. “Sonra da giyindi ve Şirinlere gitmek için sokağa çıktı.” (TEK, s. 193)

Tagt bilen pil onuñ için bile doglan yalıdı, kâte olar ekizmikâ diyibem düşünüyardı. “Taht ve fil onunla birlikte yaratılmış gibiydi, bazen ‘Onlar ikiz mi acaba?’ diye de düşünüyordu.” (OY, s. 528)

Ayrıca bildirme ekinin (-Dir) de “ve” işlevi ile kullanıldığı görülmektedir¹⁹:

Şu yagdaylar başğıdır şahırlarıñ bu eserde ımıklı ız galdırandıklarını görkezeyer. (Gorkut Ata, 7) (Bu durum bakışı ve şairlerin bu eserde tesirli bir iz bıraktıklarını gösteriyor.)²⁰

Taradığımız eserlerden hareketle *hem* sözcüğünün bu işlevle -ve bağlacından az olmak üzere- *de / da* ve *bilen* bağlaçlarına ve bildirme ekine (-Dir) göre daha fazla kullanıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Türkmen Türkçesinde *hem, hem* şeklinde sözcükten ayrı yazılarak kullanıldığı gibi *h*’nin düşmesiyle -em/-am şeklinde ekleşmiş olarak da kullanılmaktadır²¹:

Seljuk döwletiniñ paytagty Merw! / Hem Türkmen ähliniñ täç-tagty Merw! “Selçuklu devletinin başkenti Merv! / Ve bütün Türkmenlerin tacı ve tahtı Merv!” (M, s. 54)

Boynumu süyindirip, içipdim menem, / İçen şerabından Omar Hayyamıñ. “Boynumu uzatıp, içmiştim ben de, / İçtiği şaraptan Ömer Hayyam’ın.” (TE-5, s. 143)

Guran cayında / Hem-ä yatıp-turyas, / Hemem igenyas: / “Oturdymalı ahır idiliräk peç!” “Yaptığı binada / Hem yatıp kalkıyoruz, / Hem de şikâyet ediyoruz: / ‘Ne olurdu koysalardı daha iyi bir ısıtıcı!’” (ÇTŞÖ, s. 248)

Ekleşerek bitişik yazıldığı durumlarda ünlü uyumuna girmektedir. *hem* sözcüğü, “ve” işleviyle sadece *hem* şeklinde kullanılmaktadır ve ek gibi bitişik yazılmış kullanımı yoktur. Tabii bu özellik, *hem*’in diğer işlevlerine göre hem istisnai hem de enteresan bir özelliktir. Ayrıca *hem* sözcüğü Türkmen Türkçesine ek olarak Özbek Türkçesinde de *hem* şeklinde kullanılmakla birlikte -äm veya -yäm şeklinde ekleşmiş olarak da kullanılmaktadır²².

hem sözcüğünün *ve* işlevinde kullanımı sadece Türkmen Türkçesine özgü bir özellik değildir. Türkmencenin yanı sıra Yeni Uygur Türkçesinde²³, Karakalpak Türkçesinde²⁴, Tatar Türkçesinde²⁵, Gagavuz Türkçesinde²⁶ ve Başkurt Türkçesinde²⁷ de görülen bir özelliktir. Buna ek

¹⁹ Himmet Biray ve Nergis Biray, “Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Sentaks Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Himmet Biray Özel Sayısı (1999), s. 37.; Ayşe İlker, “Türkmen Türkçesinde -dır Ekinin “ve” Bağlacı İşlevinde Kullanılışı”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S: 15 (Bahar 2003), s. 120.

²⁰ Himmet Biray ve Nergis Biray, *agm.*, s. 37.

²¹ Miratgeldi Söyegov, *age.*, s. 542.

²² Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 2000, s. 223-224.

²³ Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 2010, s. 113.; Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992, s. 216.

²⁴ Ceyhun Vedat Uygur, *Karakalpak Türkçesi Grameri*, Kriter Yay., İstanbul 2010, s. 218.

²⁵ Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara 1998, s. 236.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

olarak aynı işlevle Nogay Türkçesinde²⁸ ve Kırım-Tatar Türkçesinde²⁹ kelimeye bitişik yazılmamakla birlikte *em* şeklinde kullanıldığı da görülmektedir.

Türkiye Türkçesinde

hem sözcüğü, Eski Anadolu Türkçesinde *ve* işlevinde kullanılmaktayken³⁰ dilin sonraki gelişim sürecinde zamanla bu işlevden uzaklaşmış ve bugün Türkiye Türkçesinde bu işlevini tamamen kaybetmiştir. Bergamalı Kadri *Müeyyessiretü'l-ulûm* isimli Türk dili gramerinde *hem*'in bu işlevinden bahsetmediğine³¹ göre işlevini Eski Anadolu Türkçesi döneminde de tamamlamış olabilir. Bu bakımdan Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında *hem* sözcüğünün kullanılışı açısından küçük de olsa bir farklılık meydana gelmiştir.

1.2. “*hem* *hem*” işlevinde

hem sözcüğünün bu kullanımı, Karahanlı Türkçesinden itibaren Türkçenin tarihî gelişim sürecinde kesintisiz olarak devam edegelmiş bir kullanımdır³². *hem*'in kullanılmadığı lehçeler dışında bugün bütün Türk lehçelerinde tercih edilen ortak kullanımdır.

Zeynep Korkmaz, *hem* *hem* ve bu gibi yinelemeli bağlaçların oluşumunu karşılaştırma yoluyla *iki ya da daha çok cümle ögesini birbirine bağladıkları için, şekilce, aynı bağlacın karşılaştırılan ögelerin sayısına göre iki ya da daha çok tekrarından oluşmuştur*³³. şeklinde ifade eder.

Türkmen Türkçesinde

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğünün bu kullanımıyla sözcük, sözcük grupları veya cümleler *birliktelik* ve *karşıtlık* anlam ilgisiyle birbirine bağlanmaktadır. Bu kullanımda, *hem* ... *hem* ... bağlacı / bağlama edatı karşılaştırılan unsurların hepsini ifade etmek için kullanılır³⁴:

Ol hem ovadandır, hem ıssa-sovuga dözümlidir hem-de çıdamlıdır. O hem güzeldir, hem sıcağa ve soğuğa dayanıklıdır hem de sabırlıdır.” (TE-7, s. 32)

Ol hem şahir, hem prozaçı, hem dramaturg, hem edebiyatşinas. “O hem şair, hem nesir yazarı, hem oyun yazarı, hem de edebiyatşinastır.” (TE-7, s.156)

Cıgalıbeg hem bildiğinden ile geñeş bererdi hem-de iliñ geñeşini alıp, her yerde, her bir işde olarıñ sarpasını saklardı. “Cıgalıbeg hem bildiğinden halka öğüt verirdi hem de halkın tavsiyesini alarak her yerde ve her işte onlara karşı saygısını muhafaza ederdi.” (TE-5, s. 21)

Bu aydım meni hem begendirdi, hem köne yaramı tazeledi. “Bu şarkı beni hem mutlu etti, hem de eski yaralarımı tazeledi.” (TEK, s. 95)

hem sözcüğünün *hem* *hem* şeklinde yinelemeli olarak kullanımında ikinci *hem*'den sonra kuvvetlendirme işlevine sahip yeni bir *hem* sözcüğü veya *de / da* kuvvetlendirme

²⁶ Levent Doğan, “Gagavuz Türkçesi”, (Ed. Levent Doğan), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yayınları, İstanbul 2007, s. 132.; Nevzat Özkan, *Gagavuz Türkçesi Grameri (Giriş - Ses Bilgisi - Şekil Bilgisi - Cümle - Sözlük - Metin Örnekleri)*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 181.

²⁷ Habibe Yazıcı Ersoy, “Başkurt Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), *age.*, s. 794.

²⁸ Dilek Ergönerç Akbaba, *Nogay Türkçesi Grameri -Ses ve Şekil Bilgisi-*, Grafiker Yay., Ankara 2009, s. 209.

²⁹ Zühâl Yüksel, “Kırım-Tatar Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), *age.*, s. 864.

³⁰ Kâmil Tiken, *age.*, s. 73-74.

³¹ Bergamalı Kadri, *Müeyyessiretü'l-ulûm*, (Haz.: Esra Karabacak), TDK Yay., Ankara 2002, s. 56.

³² Necmettin Hacıeminoğlu, *age.*, s. 263.

³³ Zeynep Korkmaz, “Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları”, *Türk Dili*, S: 638 (Şubat 2005), s. 123.

³⁴ Muharrem Ergin, *age.*, s. 353.

edatı kullanılabilir. Kuvvetlendirme işlevli *hem* sözcüğü, *-em / -am* şeklinde *hem* ile birleşmektedir:

Maña bu dünyäde köp zat gerek däl! / Yar ışığında yansam-köysem! / Hem söyülsem hemem söysem. “Bana bu dünyada çok şey gerek değil! / Yar aşkıyla yansam pişsem! / Hem sevilsen hem de sevsem.” (ÇTŞÖ, s. 238)

Onı saklamak hem hocalıkçılıktır hemem mertlikdir. “Onu korumak hem yöneticiliktir hem de mertliktir.” (TE-7, s. 32)

Munda hem ölüm bar, hem-de yaşayış. “Burada hem ölüm var hem de yaşam.” (ÇTŞÖ, s. 348)

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğü, bu tarz yinelemeli kullanımlarda birbirine bağladığı unsurlardan önce de sonra da kullanılabilir. Bu iki yönlü kullanım, Türkmen Türkçesi için farklı bir özelliktir. Bu sözcük, bağladığı unsurdan önce geldiği durumlarda *hem* biçimindeyken sonra geldiği durumlarda çoğunlukla *-am / -em* ve seyrek olarak *hem* şeklinde kullanılmaktadır:

Zamana özgerende, adamların sıpatı hem, häsiyeti hem, adı hem, ulağı hem iytgeşiberyär. “Zamane değişikçe insanların görünüşü de, karakteri de, adı da, ulağı da değişiyor.” (TE-7, s. 168)

İkinci kitabı hem, üçüncü kitabı hem, dördüncü kitabı hem şonun yalı yatdan aydıp beripdir. “İkinci kitabı da, üçüncü kitabı da, dördüncü kitabı da bunun gibi ezberden söyleyivermiş.” (TE-5, s. 315)

Adamı galdırcagam ildir, güldürcegem ildir. “İnsanı yüceltecek olan da, güldürecek olan da insanlardır.” (TE-5, s. 24)

Gözlem aglar, gözsüzem; ogullam aglar, ogulsuzam. “Gözlü de ağlar, gözsüz de; oğullu da ağlar, oğulsuz da.” (TN, s. 182)

hem sözcüğünün bağladığı unsurlardan sonra kullanıldığı durumlarda nadiren *hem* *da* şeklinde de kullanıldığını tespit ettik. Bu kullanım, *hem*'in *da* ile yinelemeli bağlaç oluşturabildiğini göstermesinin yanı sıra *da* ile *hem* sözcüğünün işlev açısından birbirinin tamamlayıcısı olduğunu da gösterir. Ayrıca bu özellik, *hem* sözcüğünün kullanımı açısından Türkmen Türkçesi için dikkat çekici bir özelliktir. Örneğin:

Bir goyundan ak hem dogar, gara-da. “Bir koyundan ak da doğar, kara da.” (TN, s. 83)

Yogsa Cent emiri hem Garahanlı dövletine bağladı, Buhara-da. “Yoksa Cent emiri de Karahanlı devletine bağlıydı Buhara da.” (OY, s. 360)

Türkmen Türkçesinde bağlanan unsurlardan sonra gelen *hem* *hem* ile aynı işlevde *da* *da* bağlacı / bağlama edatının da kullanıldığı görülmektedir:

Oguzluğu-da, musulmanlığı-da nesilleriniñ özlerine goyup giden yalıdı. “Oğuzluğu da, Müslümanlığı da nesillerine bırakıp gitmiş gibiydi.” (OY, s. 255)

Onuñ üçin yas mähellesine höküm edip oturan yaşılı-da, Selcuk aganıñ ağıtları-da, bu sada tağan-da ozalından tayarlanılan duzak yalı göründi. “Onun için yas yerine hükmetmekte olan yaşlı da, Selçuk Ağa'nın torunları da, bu sade sacayağı da önceden hazırlanmış tuzak gibi göründü.” (OY, s. 284)

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğünün yinelemeli olarak kullanımında daha çok iki unsuru birbirine bağlayan yinelemeler kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra üç veya dört unsuru birbirine bağlayan yinelemelerle de karşılaşmaktayız, fakat bu kullanımlar çok seyrek.

Turkish Studies

Türkiye Türkçesinde

Türkiye Türkçesinde *hem* sözcüğü bu kullanımıyla karşılaştırılan sözcük, sözcük grubu ya da cümleleri *eşitlik*, *karşıtlık* ve *birliktelik*³⁵ anlam ilgisiyle birbirine bağlar ve son kullanılan *hem* çoğunlukla kuvvetlendirme özelliğine sahip *de / de* ile birlikte kuvvetlendirilmiş olarak kullanılır:

Emir partisinin hem İngilizler, hem şerifler hem de Osmanlılarla hoş geçinmekten, sonunda kim kazanırsa onun hissesinden mahrum kalmamaktan başka tasaları yoktu. (Z, s. 97)

O zaman bu gözler siyah birer elmas gibi, bir siyah ateş gibi yakarak bakıyor, anlamın öyle iradeyi yakan bir çekicilik, öyle bir hem yakınma hem tapınma, hem iç sıkıntısı hem neşe anlamları birbirine karışıyordu. (E, s. 184)

Süreyya hem yemek alıyor, hem de Necib'e bakarak devam ediyordu: “Ne? Cınnet mi?” (E, s. 79)

Süreyya, “Demek korktuğumuz gibi değilmiş. allah verse de...” diyordu; fakat hem merak eden, hem merak ediyor görünürken sâkin kalabilen Süreyya'ya kızan Suad'a bu haber avuntu vermedi. (E, s. 165)

Türkiye Türkçesinde *hem* sözcüğünün daima bağladığı unsurlardan önce kullanıldığı ve çoğunlukla iki unsuru birbirine bağlamakla birlikte seyrek olarak ikiden fazla unsuru da birbirine bağladığı görülmektedir. Bağladığı unsurlardan sonra kullanımı yoktur. Türkmen Türkçesinde *hem*'in bağladığı unsurlardan sonra gelerek oluşturduğu yapının karşılığı Türkiye Türkçesinde *da* *da* bağlacı / bağlama edatıdır:

Uçmak da değil, yüzmek de değil... (E, s. 88)

1.3. “ama” işlevinde

Türkmen Türkçesinde

hem sözcüğünün bu işlevde kullanımı çok seyrek. *hem* sözcüğü bu işlevde *hem* şeklinde kullanıldığı gibi *-am / -em* şeklinde eklenerek de kullanılabilir.

Biz söver dostumuzu söydük hem, megerem, yeterlik söyemedik, goldadık hem-de kâbir halatlarda onuñ gamlarını paylaşıp bilmedik. “Biz sevgili dostumuzu sevdik ama galiba yeterince sevmedik, yardım ettik ama bazı zamanlarda onun kederlerini paylaşamadık.” (TE-5, s. 134)

Zar-zelil vaktuñ özüñe özüñden başga kömek etcek bolmaz. Möcek ayagıñuñ hamını gördüm-bildimem yetmedi. “İhtiyaç duyulan vaktin kendisine, kendisinden başka yardım edecek olmaz. Kurdun ayağının derisini gördüm, bildim ama yetmedi.” (OY, s. 449)

Olar gatı güyçli tälim alan yığın bolmalıdı, yene şonça yığıñuñ bolsa, edil gördüm-bildimem yetcek dâldi. “Onlar çok güçlü eğitim görmüş ordu olmalıydı, yine bunca ordun bile olsa, aynen gördüm, bildim ama yetmeyecekti.” (OY, s. 498)

Türkiye Türkçesinde

Eski Anadolu Türkçesinde *hem* sözcüğünün böyle bir işlevi yoktur³⁶. Bugün Türkiye Türkçesinde de böyle bir işlev söz konusu değildir.

³⁵ Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 1110.

³⁶ Kâmil Tiken, *age.*, s. 73-74.

2. *hem* sözcüğünün kuvvetlendirme edatı olarak kullanımı

Ahat Üstüner, *Türkçede Pekiştirme* isimli eserinde, *hem* sözcüğünün kuvvetlendirme özelliğini *edatlarla pekiştirme* başlığı altında ifade etmiştir³⁷. *hem* sözcüğü çeşitli işlevlerle sözcükleri, sözcük gruplarını veya cümleleri kuvvetlendirme özelliğine sahip olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar:

2.1. “*de / da*” işlevinde

Türkmen Türkçesinde

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğü, *de / da* işlevinde kullanıldığında *kuvvetlendirme* ve *bağlama* olmak üzere iki farklı özelliği bünyesinde barındırmaktadır. Bu işlevde *hem* sözcüğünün kuvvetlendirme özelliği bağlama özelliğine göre daha ön plandadır. Ayrıca *hem*'in *de / da* işleviyle kullanıldığı örneklerin Türkmen Türkçesinde azımsanamayacak kadar çok olduğunu da ifade etmeliyiz:

Şoňa meňzeş cay şol yerde yokduram. “Buna benzer (bu gibi) yer burada yoktur da.” (B, s. 65)

İki sırkaıñ ikisi hem koykanıñ üstünde dikelip oturdı, ikisi hem bir-birine çiñerildi, ikisi hem bir-birine elini uzatdı. İki hem zövve yerinden galdı-da, bir-birini gucakladı. “İki hastanın ikisi de kerevetin üstünde doğrularak oturdu, ikisi de birbirine dikkatle baktı, ikisi de birbirine elini uzattı. İki de birdenbire yerinden kalktı ve birbirini kucakladı.” (TE-5, s. 270)

Edenine şükür kılıp, sabırlılık görkezmelisiñ. Hakiñ buyruklarına tabın bolmalısıñ. Şeydibem, yağşı ada eye bolup, tarıpuñ dilden-dile geçmelidir. “Yaptığına şükredip sabırlılık göstermelisin. Hakk'ın buyruklarını yerine getirmelisin. Böyle yapınca da iyi bir ada sahip olup övgün dilden dile yayılacaktır.” (T, s. 147)

hem sözcüğünün *de / da* işlevindeki *kuvvetlendirme* özelliği Türkmen Türkçesinin yanı sıra günümüz Uygur Türkçesinde de görülen bir özelliktir³⁸.

hem sözcüğünün Türkmen Türkçesinde en çok *de / da* işlevinde kullanıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu bakımdan asıl işlevin *de / da kuvvetlendirme edatı* olduğunu ifade etmek kanaatimizce yerinde bir tespit olacaktır.

Bu işlevde kullanılan *hem* sözcüğünün ekleşerek *-am /-em* şeklinde kullanılması da dikkat çekicidir. *hem* sözcüğünün *-em / -am* veya *hem* şeklinde kullanılmasının belirli bir kuralı yoktur. Bazen aynı sözcüklerden sonra bile sözcüğün her iki şekliyle de karşılaşmaktayız. Ancak tespit ettiğimiz örneklerden hareketle *-em / -am* şeklindeki “*h-*” düşmesine uğramış kullanımların çoğunlukla kişi zamirlerinden, bazı edatlardan (*soñ, yalı, üçin* vb.), bazı zarflardan (*dogrudan, heniz, oñ* vb.) ve iyelik, kişi, çokluk, hâl veya *-Ip* zarf-fiil eki almış sözcüklerden sonra ortaya çıktığını belirtmeliyiz. Tabi bu durumlarda *-em / -am* şekline göre çok daha az olmak üzere *hem* şeklinin kullanıldığı da görülmektedir.

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğünün *de / da* işlevine ek olarak *de / da*'nın da kullanıldığını belirtmeliyiz. Bu lehçede aynı işlev için birden çok sözcüğün işletilmiş olması dilin zenginliği açısından dikkate değer bir ölçüttür. *de / da*'nın kullanıldığı bazı örnekler:

Alı serkerde bilen Payık serkerde, ikisi-de Oguzlardan çıkan yigitler ya-da onların yakın karındaşları. “Kumandan Alı ve Kumandan Payık, ikisi de Oğuzlardan çıkan yiğitler ya da onların yakın kardeşleridir.” (OY, s. 273)

³⁷ Ahat Üstüner, *Türkçede Pekiştirme*, Fırat Üniversitesi Yay., Elazığ 2003, s. 153.

³⁸ Rıdvan Öztürk, *age.*, s. 122.

Çağrı can-da hökman diñlesin. “Çağrı can da mutlaka dinlesin. (OY; s. 260)

hem'in *de / da* işleviyle kullanıldığı örneklerde bazen *daha* anlamı kattığı da görülmektedir. Ayrıca burada *daha* sözcüğünün Türkmen Türkçesinde kullanılmadığını da ifade etmeliyiz. Bu kullanımda *hem* sözcüğünün ayrılma durumu ekini almış sözcüklerden sonra geldiği görülmekte; *karşılaştırma* ve *kuvvetlendirme* ön plana çıkmaktadır. Çoğunlukla *-am / -em* şeklinde kullanılmakla birlikte *hem* şeklinde kullanıldığı örnekler de vardır:

Molla meni tazı hasap etmân, özi bilen deñ, belki, özünden hem yokarı adam hökmünde hormat goydi. “Molla beni tazı gibi görmeksizin kendisiyle denk, belki kendisinden daha büyük bir adam kabul edip saygı gösterdi.” (TE-5, s. 338)

— *Ol atıñ izini, düyän izini adamıñ ızındanam govı tanayar — diyip, Selim şıh bir vagtkı öz düye ogurlışını, Ballıñ onu ızarlap tapışını gürrüñ bermäge başladı.* “Şeyh Selim ‘O atın izini, devenin izini adamın izinden daha iyi tanır.’ diye bir zamanki deve çalışını, Ballı’nın onu takip ederek buluşunu anlatmaya başladı.” (TE-5, s. 168)

Men hor, sen mendenem elli esse hor. “Ben küçük düşürülmüşüm, sen benden elli kat daha fazla küçük düşürülmüşsün.” (ÇTŞÖ, s. 102)

Türkiye Türkçesinde

Eski Anadolu Türkçesinde *hem*'in *de / da* işlevine sahip kullanımının olduğu görülmekteyken³⁹ bugün Türkiye Türkçesinde böyle bir kullanımının olduğu görülmemektedir. Türkiye Türkçesinde bu işlevi sadece *de / da kuvvetlendirme edatının* yerine getirdiği görülmektedir:

Bir Türk şehrinden bahsedip de Evliya Çelebi’yi hatırlamamak kabil değildir. (BŞ, s. 15)

Erzurum’a üç defa, üçünde de ayrı ayrı yollardan gittim. (BŞ, s. 21)

Belki de bu ninni, Hüseyin Rahmi’nin hayatımızın her safhasını alaya alan romanları gibi biraz da eğlenmek için yapılmıştı. (BŞ, s. 154)

2.2. “bile, dahi” işlevinde

Türkmen Türkçesinde

hem sözcüğünün “*bile, dahi*” işlevinde kullanımı çok fazla tercih edilen bir kullanım değildir. Bu kullanım, farklı yerlerde karşımıza çıkmakla birlikte özellikle şart bildiren *-sa* ekini almış sözcüklerden sonra görülmektedir:

Edil on ädimden bir serhetçi goysalaram, men sapalak atıp, garañkı gecede olara bildirmän, serhetden geçip bilerin. “Her on adımda bir asker koysalar bile ben kaçarak karanlık gecede onlara hissettirmeden sınırdan geçebilirim.” (TE-5, s. 167)

Men aç hem yaşapdım, yalañaç hem yaşapdım, emma 60 yılıñ içinde yekece gezek hem meniñ päk adıma söz etmändi. Yekece minut hem ar-namıs diyilyän zadı unutmadım. “Ben aç da yaşamıştım, çıplak da yaşamıştım, ama 60 yıl boyunca bir kez bile benim temiz adıma söz etmemişti. Bir dakika bile ar namus denilen şeyi unutmadım.” (TE-7, s. 290)

Avtobusa ya ota münsek, soñ biziñ ızımızı Ballıñ atasam ızarlap bilmez... “Otobüse veya trene binsek sonra bizim izimizi Ballı’nın dedesi bile takip edemez...” (TE-5, s. 168)

Türkmen Türkçesinde *bile, dahi* işlevi için *hem*'in yanı sıra bazen *de / da*'nın kullanıldığı da görülmektedir:

³⁹ Kâmil Tiken, *age.*, s. 74.

“Yok bol!” diyip kovlasam-**da**, / Men garıptan doyanokdı. “Yok ol!” diye kovalasam bile, / Ben garipten usanmıyordu.” (TE-5, s. 109)

Daglar görmesem-de yerler gazıptım, / Ayrılığın cefasına dözüptim. “Dağlar görmesem bile yerler kazmıştım, / Ayrılığın cefasına katlanmıştım.” (TE-5, s. 146)

Türkiye Türkçesinde

Türkiye Türkçesinde *hem* sözcüğünün böyle bir işlevi bulunmamaktadır. *hem*'in yerine çok seyrek olmak üzere *dahi* ve çoğunlukla *bile*⁴⁰ sözcükleri kullanılmaktadır:

Ölüm bile bu köşelerde başka çehreler takınır. (BŞ, s. 144)

Suad elbette onun kadar mükemmel olmadığı halde bile hayalinin yetişmediği güzelliğe sahipti. (E, s. 102)

Alabildiğini aldıktan, yıkacağı yıktıktan sonra dahi bu istilâ cihazı okyanus fırtınaları gibi bir asırdan fazla kendi üstünde çalkalanır durur. (BŞ, s. 77)

Leylâ Karahan, *hem, dahi, bile, de / da* gibi sözcüklerin vurgulama işlevli dil birimleri olduğunu ve her biri cümleye farklı anlam değerleri yüklediği için genellikle birbirinin yerine kullanılmadığını ifade etmektedir⁴¹. Bu bakımdan *dahi* ve *bile* sözcüklerinin yerine *de / da*'nın kullanıldığı örnekler oldukça seyrek ve çoğunlukla birbirinin yerine kullanılamazlar:

Birden tepkiyle, “Bu kadarı da bir başarı değil mi? Bakalım, ben bu kadarına bile erişebilecek miyim?” dedi. (E, s. 64)

Hattâ havalar iyi olsa da, aklına geldikçe midesi bulanıyordu. (E, s. 107)

2.3. “ayrıca, üstelik, bir de” işlevinde

Türkmen Türkçesinde

hem sözcüğünün bu işlevde kullanımı seyrek. Burada *bağlama* özelliğinden ziyade *kuvvetlendirme* özelliğinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bazen tek başına kullanılmakla birlikte çoğu durumlarda ya *de / da* ile ya da *hem* ile kuvvetlendirilmiş olarak kullanılmaktadır. *hem* sözcüğünden sonra kullanılan kuvvetlendirme işlevli *hem*'in *-am / -em* şeklinde ekleşerek kullanıldığı görülmektedir:

Onuñ üçin ol öz yanından: “Munuñ nâme hünäri bar bolsa, hünärine layık hızmat buyrup göreyin, munuñ hemme hünärlerinden peydanayın hem “Her yurduñ avını öz tazısı bilen avla” diyen bir nakıl bardır. “Onun için o kendince: Bunun ne hüneri varsa, hünere uygun hizmet emredeyim, bunun bütün hünelerinden faydalanayım ayrıca ‘Her yurdun avını kendi tazısı ile avla.’ şeklinde bir atasözü vardır.” (TE-5, s. 37)

Tüpeñli adam öylerine gelse, ukuda yatan hem bolsa oyanardı hem-de hiç kimiñ sözüne gulak salman, öyden üm-düzüne çıkıp kaçardı. “Silahlı bir adam evlerine gelince uyuyor dahi olsa uyanırdı üstelik hiç kimsenin sözüne kulak asmadan evden çıkıp kaçardı.” (TE-7, s. 254)

Onsoñ barı el tutuşup, / tans etdiler böküp-böküp. / Hemem yazıp hat goydular, / yene uki deman döküp. “Daha sonra hepsi el ele tutuşup, / Dans ettiler sıçraya sıçraya. / Üstelik yazıp mektubu bıraktılar / yine uykusuz kalarak.” (TE-5, s. 247)

⁴⁰ Mehmet Rauf'un *Eylül* isimli eserinde 131 yerde “*bile*” sözcüğü kullanılmaktayken “*dahi*” sözcüğü hiçbir yerde kullanılmamıştır; A. H. Tanpınar'ın *Beş Şehir* isimli eserinde 41 yerde “*bile*” sözcüğü kullanılmaktayken “*dahi*” sözcüğü sadece iki yerde kullanılmıştır; F. R. Atay'ın *Zeytin Dağı* isimli eserinde 23 yerde “*bile*” sözcüğü kullanılmaktayken “*dahi*” sözcüğü sadece bir yerde kullanılmıştır.

⁴¹ Leylâ Karahan, *agm.*, s. 314.

Türkiye Türkçesinde

Türkiye Türkçesinde *hem* sözcüğünün sahip olduğu iki işlevden biri “*ayrıca, üstelik, bir de*” işlevinde kullanımıdır. *hem* sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesinde de var olan bu işlevi⁴² günümüzde de korunmakta, seyrek olarak karşımıza çıkmaktadır:

Bunun üzerine Süreyya, Boğaz’ın rüzgârlarından, meltemlerinden söz etti; hem, onun istediği bir sandaldı, kotra değildi. (E, s. 89)

Demek bitmiş, onun için artık her şey bitmişti; demek artık kesinlikle karar vermek gerekecekti ki yıllar, hep çoğalan bir usanç güçsüzlüğüyle geçerek, yaşlılık bir gün onu çürütecekti! Hem de yaşamamış olarak, henüz yaşamak üzere olduğu sanılırken... (E, s. 143)

Gelmese, bütün zahmetlerinden kurtulacağını düşünerek, “Şimdi gelecek, bir vapurla gelecek...” diye heyecanla her vapuru beklediği halde, hem o gün Süreyya da İstanbul’a indiğinden, o burada yokken gelirse diye korkuyordu. (E, s. 162)

2.4. “olarak” işlevinde

Türkmen Türkçesinde

hem sözcüğünün bu işlevde kullanımı oldukça seyrekdir. Taradığımız eserlerde sadece iki örneğine rastlayabildik:

Bu romanında şahir yaşlarıñ (Ogulnabat, Begenç, Akmirat) durmuşundan, yaşayış, söygi meselelerinden söz açyar ve onu inançlı hem hertaraplayın çözyär. “Şair bu romanında gençlerin (Ogulnabat, Begenç, Akmirat) hayatından, yaşayış ve sevgi meselelerinden söz eder ve onu güvenilir olarak her yönden çözer.” (TE-5, s. 150)

İki topar hem 50 metr aralığında biri-biriniñ garşısında duryarlar. “İki grup olarak 50 metre aralıkla birbirlerinin karşısında duruyorlar.” (B, s. 66)

Türkiye Türkçesinde

Türkiye Türkçesinde *hem*’in böyle bir işlevi yoktur. Buna karşın “*olarak, şekilde, biçimde, vb.*” ifadeler kullanılmaktadır.

2.5. “ise” işlevinde

Türkmen Türkçesinde

Türkmen Türkçesinde *karşılaştırma* ifadeli bu işlevi genellikle *bolsa* sözcüğü yerine getirmektedir. Bunun yanı sıra çok nadir olmakla birlikte *hem* sözcüğünün de böyle bir işleve sahip olduğu görülmektedir. *hem* sözcüğü bu işlevde *hem* ve ekleşmiş olarak *-am / -em* olmak üzere iki şekilli kullanıma sahiptir:

İñ yukarda uyaları, / kiçilerem iñ aşakda, / Ortancısam yulgırıp dur / İnsi bilen ortarakda. “En yukarda kız kardeşleri, / Küçükleri ise en aşağıda, / Ortadaki ise gülümsüyor / küçük kardeşi ile daha ortada.” (TE-5, s. 244)

Biz oña müdama “yoldaş mugallım” diyip yüzlenyärdik, ol hem “okuvçım” diyärdi. “Biz ona daima ‘yoldaş muallım’ diye seslenirdik, o ise ‘öğrencim’ derdi.” (TE-5, s. 138)

Ol ussalarıñ şerti: şol yayı çeken adam bolsa, şol almalımışın, çekebilmedigem 400 tümen tilla utduryanmışın diyip eşitdim. “O ustaların şartını “bu yayı çeken adam olursa, bunu almalıymışım, çekemediğimde ise 400 tümen altın vermeliymişim diye işittim.” (TE-5, s. 55)

⁴² Kâmil Tiken, *age.*, s. 73.

Türkiye Türkçesinde

hem sözcüğü, Eski Anadolu Türkçesinde bu işleve sahipken⁴³ Türkiye Türkçesinde bu işlevin tamamen ortadan kalktığı görülmektedir. Bu işlev, Türkiye Türkçesinde genellikle *ise* sözcüğü ile yerine getirilmektedir:

Kanuni'nin tahta çıktığı senelerde ise İstanbul cami, han, hamam, medrese, büyük saray, evliya türbeleri ve çeşmeleriyle tam bir Türk şehriydi. (BŞ, s. 164)

Türkmen Türkçesinde *hem* sözcüğü ile *de / da* kuvvetlendirme edatının birbirinin yerine kullanıldığı pek çok örnek vardır. Bu örnekler içinde *yogsam* sözcüğünün *yogsa, yogsa-da, yogsam* şeklinde olmak üzere üç farklı biçimiyle karşılaştık. *Yoksa* sözcüğünden sonra *de / da* kullanılabildiğine göre *hem*'in kullanılması da muhtemeldir. Ayrıca *hem* sözcüğünün edat, bağlaç, zarf gibi sözcük türlerinden sonra gelerek değişik şekillerde kullanıldığı “*yalam* (yalı + hem), *soñam* (soñ + hem), *hasam* (has + hem) -ek olarak *has hem, has-da -, belkem* (belki + hem) -ek olarak *belki-de, belki-, vb.*” örnekler de vardır. Bu örneklerin bazı kullanımlarında *hem*, işlevini kaybetmeye yüz tutmuştur. Bu yüzden Türkmen Türkçesinde *hem*'in birleşerek kalıplaştığı ve işlevini tamamen yitirdiği bazı örneklerin de olabileceği kanaatini taşımaktayız:

Yogsam (yogsa + hem): “Yoksa, aksi takdirde”

Sen şol vaktde ölü yalı gımlıdız yatgın. Yogsam, olar seni derbi-dagin eder. “Sen o sırada ölü gibi kıvıldamadan yat. Aksi takdirde, onlar seni darmadağın eder.” (TE-5, s. 334)

Eger-de gan sıçrasa bir yerimize, / Ol yerini kesip zıñmalı hökman. / Yogsam otlı dovzah garaşar bize... “Eğer kan sıçrarsa bir yerimize, / O yeri kesip atmalı mutlaka. / Yoksa ateşli cehennem bekler bizi...” (TE-5, s. 182)

Megerem (meger + hem): “Belki, muhtemelen, herhâlde”

Men oña, megerem, köp adamlardan beter guvanıpdım. “Herhâlde ben onunla pek çok insandan daha fazla gurur duymuştum.” (TE-7, s. 327)

Gaytam (gayta + hem): “Tersine, aksine”

Bu garibiñ sözüne hiç kim gulak asmadı. Gaytam, onuñ gürrüñine gülşüp: “Bu bir çaşan garrıdır” diyip, yañsılamaga başladılar. “Bu garibin sözüne hiç kimse kulak asmadı. Aksine onun konuşmasına gülüşüp: ‘Bu bir şaşırılmış ihtiyardır.’ diye alay etmeye başladılar.” (TE-5, s. 31)

Meselem (mesela + hem): “Mesela, örneğin”

Olarda bişyän her bir nahariñ öz vaktı ve ölçegi bolardı. Meselem, hepdeniñ yekşembe günü ağşam gazanı ocaga atarlardı. “Onlarda pişen her yemeğin belli bir zamanı ve ölçüsü vardı, mesela Pazar akşamları tencereyi fırına atarlardı.” (TEK, s. 105)

Ayrıca Anadolu ağızlarında kullanılan *belkim* “belki, belki de”, *yōsam*, *sonam* “sonra”, *meyēsem* “meğer” sözcüklerinin sonundaki *-m*'nin Eski Türkçedeki kuvvetlendirme işlevli *ma / me* edatının Anadolu ağızlarındaki kalıntısı olduğu da ifade edilmektedir⁴⁴.

Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun tarafından “*Türkçede bir pekiştirme enklitiği teorisi*” ortaya atılmıştır⁴⁵. Bu teorinin:

⁴³ Kâmil Tiken, *age.*, s. 74.

⁴⁴ Ayten Atay, “Eski Türkçe *ma / me* Edatının Anadolu Ağızlarındaki Kalıntısı”, *Türk Dili*, C: 2002/II, S: 610 (Ekim 2002), s. 827-828.

⁴⁵ Ahmet B. Ercilasun, “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S: 2 (Bahar 2008), s. 43.

1. *Pekiştirme enklitikleri kelime türü ayırt etmez; her türdeki kelimedden sonra gelebilir: belkem* “belki, belki de” (< belki+hem), *yogsam* “yoksa” (<yogsa+hem), *dogrudanam* “gerçekten, gerçekten de” (<dogrudan+hem), *meselem* “mesela, örneğin”(< mesela+hem), *soñam* “sonra da, sonra” (< soñ+hem), *henizem* “hâlâ, hâlâ da, henüz” (< heniz+hem).

2. *Pekiştirme enklitiklerinin işlevi tek kelimeyle sınırlı değildir; kelime gruplarını ve cümleyi de kapsayabilirler: zıyan edene hem* “zarar edene de”, *Şonuñ için hem* “bu yüzden, bu yüzden de” (kelime grubu); *Lasırdap gaynap dur galpiñ gazanı,/ Hut çoğaycak boylar... / Çogyaram asıl.*“Fokurdayıp kaynamaktadır kalbin kazanı, / Her an taşacak gibi oluyor... / Taşıyor da bazen.” (ÇTŞÖ, s. 266) (cümle)

3. *Pekiştirme enklitikleri üst üste gelebilirler: hemem* (< hem+hem), *hem-de* (hem+de).

4. *Pekiştirme enklitikleri birbirinin yerine kullanılabilirler: belkem* (< belki+hem) ~ *belki-de, hemem* ~ *hem-de*.

5. *Pekiştirme enklitikleri vurgusuzdurlar.*

6. *Pekiştirme enklitikleri kullanılmadıkları zaman, anlamdaki küçük farklılık dışında, “ağırlayıcı”dan çoğunlukla bir şey eksilmez: meger ~ megerem* (< meger+hem), *mesela ~ meselem* (< mesela+hem)

7. *Pekiştirme enklitikleri gramerleşmede rol oynar; ekleşip kalıplaşabilirler ve yeni kelimeler yapabilirler: yogsam* (< yoksa+hem), *meğerem* (< meger+hem)

maddelerine⁴⁶ dayanarak Türkmen Türkçesinde kullanılan kuvvetlendirme işlevli *hem* sözcüğünün *pekiştirme enklitiğine* güzel bir örnek olabileceğini belirtmek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

Sonuç ve Öneri

Yapmış olduğumuz çalışma, Türkiye Türkçesinden ve Türkmen Türkçesinden hareketle *hem* sözcüğünün *kuvvetlendirme* (*de / da, bile / dahi, olarak, ayrıca / üstelik / bir de, ise*) ve *bağlama* (*ama, hem ... hem..., ve*) olmak üzere iki temel işlevinin olduğunu ortaya koymaktadır. *hem*'in yerine getirdiği bu işlevlerin bir kısmı çok işlek olmakla birlikte bir kısmı da oldukça seyrektiler.

hem sözcüğünün Türkiye Türkçesinde *bağlama* (“*hem hem*”) ve *kuvvetlendirme* (“*ayrıca, üstelik, bir de*”) olmak üzere iki ana temel üzerinde sadece iki farklı işlevle kullanıldığı görülmüştür. Çoğunlukla *hem ... hem ...* (1.2.) işlevindeki kullanımların karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Buna karşılık Türkmen Türkçesinde *kuvvetlendirme* (*de / da, bile / dahi, olarak, ayrıca / üstelik / bir de, ise*) ve *bağlama* (*ama, hem ... hem..., ve*) olmak üzere iki ana temel üzerinde sekiz farklı işlevle kullanıldığı görülmüştür. Bu farklı işlevler içerisinde en çok kullanılanın *de / da* (2.1.) olduğunu ifade etmek kanaatimizce doğru bir tespit olacaktır. *hem*, Türkiye Türkçesine göre Türkmen Türkçesinde çok daha zengin bir işleve sahiptir. Hatta *hem*'in işlev zenginliği ve kullanım sıklığı açısından Türkmen Türkçesi, diğer çağdaş Türk lehçelerinden de zengin bir kullanım sahasına sahiptir.

hem hem (1.2.) ve “*ayrıca, üstelik, bir de*” (2.3.) işlevleri her iki lehçe için ortakken bahsedilen diğer bütün işlevler Türkmen Türkçesine özgüdür.

hem sözcüğünün Türkmen Türkçesinde –tıpkı Türkiye Türkçesindeki *ile* edatında olduğu gibi- ekleşme sürecine girdiği kanaatini taşımaktayız. *hem*'in genellikle *-am / -em* şeklinde kullanılması, ünlü uyumuna tabi olması ve *hem ... hem* (1.2.) şeklindeki yinelemeli

⁴⁶ Ahmet B. Ercilasun, *agm.*, s. 43.

kullanımlarda bağladığı unsurdan önce kullanıldığında *hem* şeklindeyken bağladığı unsurdan sonra kullanıldığında çoğunlukla *-am / -em* şeklinde kullanılması bunun delili olarak kabul edilebilir.

hem'in Türkiye Türkçesinde *-hem* olmak üzere- tek şekilli kullanımına karşılık Türkmen Türkçesinde *hem* ve bunun ekleşmiş şekli olan *-am / -em* olmak üzere iki şekilli kullanımı vardır. Türkmen Türkçesinde kullanım farklılığı oluşturan *hem* sözcüğünün *-am / -em* veya *hem* şeklinde kullanımının belirli bir kuralı yoktur. Ancak *hem*, “ve” işlevinde (1.1.) ve bağladığı unsurlardan önce kullanılan *hem ... hem ...* işlevinde (1.2.) kullanıldığı durumlarda daima *hem* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Buna karşılık bazen aynı sözcüklerde bile her iki şeklin kullanımıyla karşılaştık. Tespit ettiğimiz örneklerden hareketle *-em / -am* şeklindeki “h-“ düşmesine uğramış kullanımların çoğunlukla kişi zamirlerinden, bazı edat (*soň, yalı, üçin* vb.) ve bağlaçlardan (*hem* vb.), bazı zarflardan (*dogrudan, heniz, öň* vb.) ve iyelik, kişi, çokluk, hâl veya *-Ip* zarf-fiil eki almış sözcüklerden sonra ortaya çıktığını belirtmeliyiz.

hem sözcüğünün “ama” (1.3.) ve “olarak” (2.4.) işlevleriyle kullanımı, Türkmen Türkçesi için “*yeni*” olarak nitelendirebileceğimiz kullanımlardır.

Türkmen Türkçesinde -Türkiye Türkçesinden farklı olmak üzere- kuvvetlendirme işlevli *hem* sözcüğünün *yogsam* (<yogsa hem), *meselem* (<mesela hem), *meğerem* (<meğer hem), *gaytam* (<gayta hem) sözcükleriyle birleşip kalıplaşarak işlevini tamamen kaybetmiş olduğunu; *belki* (>belkem), *soň* (>soňam), *heniz* (>henizem), *has* (>hasam), *dogrudan* (>dogrudanam) gibi bazı sözcüklerle de kalıplaşma eğiliminde olduğunu söyleyebiliriz.

Türkmen Türkçesinde kullanılan kuvvetlendirme işlevli *hem* sözcüğünün A. B. Ercilasun tarafından ortaya atılan “*Türkçede bir pekiştirme enklitiği teorisi*”ne göre bir *pekiştirme enklitiği* olduğunu belirtebiliriz.

Lehçeler üzerinde yapılacak bu tür çalışmalar, hazırlanacak olan lehçeler arası sözlükleri zenginleştirmek yanında bir lehçeden diğerine yapılacak aktarmalarda daha sağlıklı metinler oluşturulmasına katkı sağlayacaktır. Buna ek olarak Türk lehçelerinin birbirine yaklaşması ve bu sayede Türk lehçeleri ve aynı dilin konuşurları arasında oluşacak millî birlik için küçük de olsa bir adım olabilir.

KISALTMALAR

- TE-5 YAZIMOV O., BALAKAYEV D. ve İŞANGULIYEV I., **Türkmen Edebiyatı - V Klas için Okuv Kitabı**, Turan-1 Neşriyatı, Aşgabat 1993.
- TE-7 AŞIROV N. vd., **Türkmen Edebiyatı – 7-nci Klas için Okuv Kitabı**, Turan-1 Neşriyatı, Aşgabat 1993.
- ÇTŞÖ GURBANNESEPOV A., ATABEYEV A., **Çağdaş Türkmen Şiirlerinden Örnekler**, Akt.: Himmet BİRAY-Nergis BİRAY, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara 1995.
- TDG SÖYEGOV Mıratgeldi vd., **Türkmen Diliniň Grammatikası –Morfologiya-**, “Ruh” Neşriyatı, Aşgabat 1999.
- T KARA Mehmet, **Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)**, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara 2000.
- TEK HANSER Oskar, **Türkmençe Elkitabı**, Çev.: Zuhul Kargı Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 17, İstanbul 2003.
- TN GELDİYEV Gurbandurdi, ALTIYEV Annamırat, **Türkmen Nakılları ve Atalar Sözi**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2002.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

- M MÄMMEDOV Nursämet, **Miras**, Magtimgulu Neşriyat Birleşigi, Ankara 1995.
- OY NURMÄMMET Annagulu, **Oguz Yurdu – tarihi roman**, Yüpek Yolu Gaznası Neşirleri, Ankara 1999.
- E RAUF Mehmet, **Eylül**, Özgür Yay., İstanbul 2000.
- Z ATAY Falih Rıfkı, **Zeytindağı**, Pozitif Yay., İstanbul 2004.
- BŞ TANPINAR Ahmet Hamdi, **Beş Şehir**, MEB Yay., Ankara 2001.
- B BERKİL Özgür Semih (2003), **Türkmen Türkçesindeki Edatlarla Türkiye Türkçesindeki Edatların Karşılaştırmalı İncelenmesi**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Denizli.

KAYNAKÇA

- AKBABA ERGÖNENÇ Dilek, **Nogay Türkçesi Grameri -Ses ve Şekil Bilgisi-**, Grafiker Yay., Ankara 2009.
- ARIKOĞLU Ekrem, "Hakas Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1085-1148.
- ARIKOĞLU Ekrem, "Tuva Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1149-1228.
- AŞIROV N. vd., **Türkmen Edebiyatı – 7-nci Klas için Okuv Kitabı**, Turan-1 Neşriyatı, Aşgabat 1993.
- ATAY Ayten, "Eski Türkçe ma / me Edatının Anadolu Ağızlarındaki Kalıntısı", **Türk Dili**, C: 2002/II, S: 610 (Ekim 2002), s. 826-828.
- BANGUOĞLU Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay., Ankara 2000.
- Bergamalı Kadri, **Müeyyiretü'l-ulûm**, (Haz.: Esra Karabacak), TDK Yay., Ankara 2002.
- BERKİL Özgür Semih (2003), **Türkmen Türkçesindeki Edatlarla Türkiye Türkçesindeki Edatların Karşılaştırmalı İncelenmesi**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Denizli.
- BİLGEGİL Kaya, **Türkçe Dilbilgisi**, Dergâh Yay., İstanbul 1984.
- BİRAY Himmet ve BİRAY Nergis, "Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Sentaks Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Himmet Biray Özel Sayısı (1999), s. 22-45.
- BİRAY Nergis, "Türkmence Nakıllar (Atasözleri)", **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Himmet Biray Özel Sayısı (1999), s. 46-91.
- COŞKUN Volkan, **Özbek Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 2000.
- ÇENGEL KASAPOĞLU Hülya, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- DENY Jean, **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)**, Çev.: Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekaleti, İstanbul 1941.
- DİLEK GÜNER Figen, "Altay Türkçesi", (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1009-1084.

- DOĞAN Levent, “Gagavuz Türkçesi”, (Ed. Levent Doğan), **Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı**, Kriter Yayınları, İstanbul 2007, s. 93-162.
- EDİSKUN Haydar, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.
- ERCİLASUN Ahmet B., “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi”, **Dil Araştırmaları Dergisi**, S: 2 (Bahar 2008), s. 35-56.
- ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yay., İstanbul 1998.
- ERSOY Feyzi, “Çuvaş Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1285-1340.
- ERSOY YAZICI Habibe, “Başkurt Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 749-810.
- GELDİYEV Gurbandurdı, ALTIYEV Annamırat, **Türkmen Nakılları ve Atalar Sözi**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2002.
- GENCAN Tahir Nejat, **Dilbilgisi**, Ayraç Yay., Ankara 2001.
- GURBANNESEPOV A., ATABEYEV A., **Çağdaş Türkmen Şiirlerinden Örnekler**, Akt.: Himmet BİRAY-Nergis BİRAY, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara 1995.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Türk Dilinde Edatlar**, MEB Yay., İstanbul 1992.
- HANSER Oskar, **Türkmence Elkitabı**, Çev.: Zuhâl Kargı Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 17, İstanbul 2003.
- İLKER Ayşe, “Türkmen Türkçesinde –dır Ekinin “ve” Bağlacı İşlevinde Kullanılışı”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S: 15 (Bahar 2003), s. 119-123.
- KARA Mehmet, **Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)**, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara 2000.
- KARA Mehmet ve KARADOĞAN Ahmet, **Türkmen Türkçesi – Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü**, Çağlar Yayınevi, Ankara 2004.
- KARAHAN Leylâ, “Vurgulama İşlevli Dil Birimleri Üzerine”, (Ed. Hayati DEVELİ), **Uluslar arası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi**, 27-28 Ağustos 2007 (UTEK 2007), İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul 2009, C. 1, s. 313-321.
- KAŞGARLI Sultan Mahmut, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992.
- KİRİŞÇİOĞLU Fatih, **Saha (Yakut) Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1998.
- KOÇ Kenan ve DOĞAN Oğuz, **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004.
- KOÇ Nurettin, **Yeni Dilbilgisi**, İnkılâp Yay., İstanbul 1996.
- KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara 2003.
- KORKMAZ Zeynep, “Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları”, **Türk Dili**, S: 638 (Şubat 2005), s. 118-125.
- LEWIS G. L., **Turkish Grammar**, Oxford University Press, Oxford 1975.
- MÄMMEDOV Nursâmet, **Miras**, Magtımğulı Neşriyat Birleşigi, Ankara 1995.
- NURMÄMMET Annagulı, **Oğuz Yurdu – tarihi roman**, Yüpek Yolu Gaznası Neşirleri, Ankara 1999.

- ÖNER Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara 1998.
- ÖZKAN Nevzat, **Gagavuz Türkçesi Grameri (Giriş - Ses Bilgisi – Şekil Bilgisi – Cümle – Sözlük – Metin Örnekleri)**, TDK Yay., Ankara 1996.
- ÖZTÜRK Rıdvan, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 2010.
- SÖYEGOV Miratgeldi vd., **Türkmen Diliniñ Grammatikası –Morfologiya-**, “Ruh” Neşriyatı, Aşgabat 1999.
- TAMİR Ferhat, “Kazak Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 429-480.
- TANPINAR Ahmet Hamdi, **Beş Şehir**, MEB Yay., Ankara 2001.
- TARRİNG Charles James, **A Practical Elementary Turkish Grammar**, London 1886.
- TAVKUL Ufuk, “Karaçay-Malkar Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 883-938.
- TEKİN Talat vd., **Türkmençe-Türkçe Sözlük**, Simurg Yay., Ankara 1995.
- TİKEN Kâmil, **Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller**, TDK Yay., Ankara 2004.
- UYGUR Ceyhun Vedat, **Karakalpak Türkçesi Grameri**, Kriter Yay., İstanbul 2010.
- UYGUR Ceyhun Vedat, **Türkmençe (Türkmen Türkçesi) -Gramer, Kelime Tahlilleri, Metinler, Aktarmalar, Sözlük-**, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2008.
- ÜSTÜNER Ahat, **Türkçede Pekiştirme**, Fırat Üniversitesi Yay., Elazığ 2003.
- YAZIMOV O., BALAKAYEV D. ve İŞANGULIYEV I., **Türkmen Edebiyatı - V Klas için Okuv Kitabı**, Turan-1 Neşriyatı, Aşgabat 1993.
- YÜKSEL Zühâl, “Kırım-Tatar Türkçesi”, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 811-882.